

ТУРКИСТОНДА ЖАДИДЛАРНИНГ МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ СОҶАЛАР РИВОЖИГА ҚЎШГАН ҲИССАЛАРИ

Усманова Муқаддам Абдугаппаровна

*Наманган вилояти тарихи ва маданияти давлат музейи илмий
ходими*

Аннотация: Мазкур мақолада XIX аср охири – XX аср бошларида “жадидчилик” деб номланган миллий-тараққийпарварлик ҳаракатнинг тарихи, жадидларнинг илгари сурган ғоялари, миллий маънавиятга қўшган ҳиссаси, улар яратган таълим-тарбия мезонлари ҳусусида сўз юритилади.

Калит сўзлар: жадидчилик, эркинлик, миллий-маърифатпарварлар, янги усул мактаблари.

XIX-XX аср оралиғида Татаристонда пайдо бўлган жадидчилик ҳаракати, кейинчалик Бухоро, Хива ва Туркистонга ёйилди. Жадидчилик ҳаракатининг асосчиси, тарғиботчиси Исмоил Гаспринский (1851-1914) ушбу ҳаракатга катта таъсир кўрсатди. “Жадид” сўзи арабча бўлиб, “янги” деган маънони англатади.²

Жадидчилик ҳаракати дастлаб, мусулмонлар учун европача таълим тизимини олиб кириш зарурияти билан, эски мусулмон таълим тизимини ислоҳ қилиш ортида бошланган маданий ҳаракат эди.

Жадидларни бирлаштирган умумий ғоя таълимни очиқ қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилиш, эркинлик, ахлоқ ва ахлоқ меъёрларини такомиллаштириш, ҳаётнинг маданиятли шакллари учун кураш, халқ ҳаётини яхшилашга интилиш эди. Дастлаб у маданий-маърифий ҳаракат сифатида ривожланди ва унинг асосий мақсади халқнинг маданий савиясини кўтариш йўлларида бири- маърифат эди.

Жадидлар Марказий Осиё халқларига ўзининг ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий асосига эга янги давлат яратиш учун муқобил йўл очиб берадиган миллий ғояни шакллантирдилар. Улар ўзбек халқининг халқ тафаккурида шакланган инсонпарварлик, эркинлик ва адолатни севишнинг азалий анъаналарининг буюк издошлари эди.

Жадидлар Туркистон ўлкасини эркин ва мустақил давлат сифатида, унда ҳусусий мулк давлат томонидан қонун билан ҳимоя этилиши, ҳар қандай дин ҳурмат қилиниши, мамлакатнинг барча

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. Б-64

аҳолисининг эркинлик ва ҳуқуқлари таъминланишини кўрдилар. Улар Туркистон вилоятининг Европа ва Осиёдаги юксак ривожланган давлатлар даражасида илғор давлатга айланишини хоҳлашди.

Уларнинг дастури қуйидагича эди: биринчидан, мусулмон халқ таълимида ислоҳотлар олиб бориш ва маданият, фан ва техника ҳаётий муҳим бўлган соҳаларда юқори малакали мутахассислар тайёрлаш; иккинчидан, тайёрланган юқори малакали мутахассислардан Туркистоннинг иқтисодиёти, саноати ва қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда фойдаланиш; учинчидан, халқнинг турмуш даражасини кўтариш ва фаровонлигини ошириш; тўртинчидан, миллий сармояни шакллантириш. Мулкдорлар ва бой одамларнинг кўпайишига кўмак бериш; бешинчидан, малакали маҳаллий мустахассислар ёрдамида жамият ва давлат ҳаётида туб ислоҳотларни амалга ошириш.³

Унинг энг кўзга кўринган вакиллари ўлка зиёлиларнинг таянчини ташкил этган одамлар эди: Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Исҳоқхон Иброт, Убайдулла Хўжаев, Абдурауф Фитрат, Тошпўлат Норбўтабеков, Исмоил Обидов, Ақобир Шомансурзода, Саидахмадхўжа Сиддиқий, Носирхон Тўра, Обиджон Маҳмудов, Ашурали Зоҳирий, Пўлат Солиев ва бошқалар.

Улар анъанавий ижтимоий-фалсафий тизимни нафақат маданият, фан ва таълимни ривожлантириш нуқтаи назаридан, балки мустамлакачиликка қарши курашнинг вазифалари нуқтаи назаридан ҳам қайта кўриб чиқишни таклиф қилишди.

Таълим тизимини ислоҳ қилиш мақсадида жадидлар ўзларининг миллий мактабларини яратишга киришдилар, уларда ўқитиш янги усулларга асосланган эди. Бу мактаблар миллий маданият, ислом, анъана ва урф-одатларни ҳимоя қилиш воситаси бўлиши керак эди. Улар “янги усул” (“жадиди-усул”) номи билан атала бошланди.⁴

Дастлаб жадидлар Исмоил Гаспринский ғояларига асосланиб, янги мактабларни очдилар ва уларда эски ёдлаш усули ўрнига овозли ўқитиш усулидан фойдалана бошладилар. Ушбу мактабларда диний фанлар билан бир қаторда дунёвий фанлар ҳам ўқитилди. Жадидлар ва уларнинг мактаблари оммани тарбиялаш ва уларнинг сиёсий онгини оширишда муҳим рол ўйнади.

³ Кенжаева Н, Салимова И. Жадидларнинг Марказий Осиёда ижтимоий-маданий соҳалар ислоҳотида қўшган ҳиссаси. Academic Research, Uzbekistan. Б-1096

⁴ Алимова Д.А. Единство просвещения, знания и этики поведения // Узбекистан тарихи. Тошкент. - 1999. - № 2. - С. 3-8.

Ўлка ҳудудидаги биринчи замонавий мактаблардан бири 1898 йилда Қўқонда Салоҳиддин домла томонидан очилган. Худди шу йили Тўқмоқда жаид мактаби очилди. 1899 йилда Тошкентдаги Маннон қори ва Андижонда Шамсиддин домла ушбу ташаббусни қўллаб-қувватладилар.

1893 йилда Исмоил Гаспринский Туркистонга келди. Туркистоннинг йирик шаҳарларини зиёрат қилиб, илғор зиёлилар билан учрашувлар ўтказди, Жаид мактабларининг аҳамияти ҳақида гапирди. Янги пайдо бўлган мактабларда янги маърифатли зиёлилар шаклланаётган эди. Жаид мактаблари битирувчилари Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, Абдулла Авлоний, Мўминжон Муҳаммаджон ўғли, Файзулла Хўжаев, Бату ва бошқалар таълим тизимида фидокорона меҳнат қилдилар.

1900 йилдан бошлаб Туркистонда янги усулдаги мактаблар тармоғи изчил кенгайиб борди. Тошкент, Самарқанд ва Қўқон жаид мактабларининг йирик марказларига айланди. 1910 йилга келиб Туркистонда ва минтақанинг турли минтақаларида 50 га яқин шунга ўхшаш мактаблар ташкил этилди.⁵

1908 йилда дастлаб Тошкентнинг “Миробод” маҳалласида, кейин “Дегрез” маҳалласида А. Авлоний янги услубдаги мактаблар очиб, уларни ўқув жиҳозлари билан жиҳозлади, бундан ташқари ўқувчилар учун стол ва доскалар ясади. Унинг шогирдлари камбағал оилалар фарзандлари эканлигини ҳисобга олиб, уларни озиқ-овқат ва кийим-кечак билан таъминлаш мақсадида дўстлари кўмагида “Жамияти ҳайрия” ҳайрия жамиятини (1909) ташкил этди. У “Нашриёт” номли нашриётини ва “Мактаб кутубхонаси” номли китоб дўконини очди.⁶

Жаид мактабларида янги овоз усули (“жаиди-усул”) билан болалар бир неча ой ичида ўқиш ва ёзишни ўргандилар. Мактабларда диний фанлардан ташқари арифметика, география ва табиатшунослик асослари каби фанлар ўқитилди.⁷

Жаидларнинг халқаро алоқалари жуда кенг қамровли эди. Улар Россия, Туркия, Миср ва бошқа мамлакатлардаги жаид ҳаракатларининг дастурлари билан танишдилар, саёҳатлар ва суҳбатлар орқали бошқа мамлакатлар жаидлари билан тажриба

⁵ Агзамходжаев С.С. Реформаторское движение в Туркестане [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.sociosfera.com/publication/conference/2014/241/reformatorskoe_dvizhenie_v_turkestane/ (дата обращения: 10.04.2016).

⁶ Ўзбекистан Миллий энциклопедияси. 1-жилд. - Тошкент: УзМЭ, 2000. - Б. 74; Косимов Б. Абдулла Авлоний. - Тошкент: 1979; Косимов Б., Долимов У Маърифат даргалари. - Тошкент, 1990; Авлоний А. Танланган асарлар. - Тошкент: Маънавият, 1998. - Б. 304.

⁷ Туркистон мактаблари // Садои Туркистон. - 1914. - № 1.

алмашдилар. Россиядаги 1905-1906 йиллардаги инқилобий воқеалар Туркистонга таъсир кўрсатди. Минтақанинг илғор кучларини бирлаштириш ва жадиждларнинг маърифий фаолиятини фаоллаштириш жараёни бошланди.

Жадид мактабларининг машҳурлиги йил сайин ортиб борди. 1914 йилда Тошкентда 15 та мактаб очилган бўлиб, уларда 1230 ўқувчи таҳсил олган. 1910-1915 йилларда Фарғона, Самарқанд ва Сирдарё вилоятида 73 та янги мактаб очилди. 1916 йил қўзғолони билан боғлиқ митинглар ва намойишлар, жадидчилик ҳаракатига катта жўшқинлик берди. Айнан ўша вақтда жадидчилар тўла маънода эзилган халқ манфаатларининг ифодачиси бўлди.⁸

Октябрь инқилобидан кейин, жадидларнинг ташаббуси билан 1917 йил Қўқонда Туркистон автоном ҳукумати ўрнатилганлиги эълон қилинди. Бироқ, 1918 йилнинг февралида совет қўшини автоном ҳукуматни тор-мор этию, жадидчиларга қақшатқич зарба берди. Жадидлар 1920 йилларнинг бошида "Нашри маориф" жамиятини тузиб, маданий меросни-китоблар, қадимий ёдгорликлар, амалий санъат асарларни йўқ қилишга йўл бермасликка ҳаракат қилди.

Бироқ, совет тарихчилари жадидларни миллатчиликда, рус халқига нисбатан ёмон кўриш руҳида тарбиялаганлигида, халқ оммасидан узоқлашганликда, миллий буржуазияни қўллаб-қувватлашга бўлган интилишда айблайди. Агар бу ҳақиқат бўлганда, унда Туркистон автоном ҳукумати таркибида на рус, яҳудий, поляк, қозоқ миллатига мансуб ҳеч ким бўлмас эди. Бироқ, большевик бошлиқлари томонидан собиқ жадидларнинг фаолиятига назорат кучайтирилди. Кўплари айбланиб ҳибсга олинди, отиб ташланди. Шундай қилиб, 30 йилларнинг охирига келиб Туркистон жадид ҳаракатининг отиб ташланмаган биронта арбоби қолмади.⁹

Ўзининг фожеали якунига қарамасдан, жадидлар томонидан асос солинган миллий озодлик ҳаракатлари, миллий ўзликни англашнинг ўсишига кўмак берди.

Шахс маънавиятини фалсафий талқинини чуқурлаштириш учун миллат тарихи, урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятлар билан узвий боғлиқ бўлган маънавий мерос, маданий бойликлар, қўҳна тарихий ёдгорликлар асосий мезон бўлиб хизмат қилар экан чоризм мустамлакаси даврида маърифат, маънавият кейинчалик миллий

⁸ Кенжаева Н, Салимова И. Жадидларнинг Марказий Осиёда ижтимоий-маданий соҳалар ислохотига қўшган ҳиссаси. Academic Research, Uzbekistan. Б-1098

⁹ Кенжаева Н, Салимова И. Жадидларнинг Марказий Осиёда ижтимоий-маданий соҳалар ислохотига қўшган ҳиссаси. Academic Research, Uzbekistan. Б-1099

мустақиллик ғояларини илгари сурган жадидалар ҳаракати ва уларнинг намояндаларининг фаолиятларининг аҳамиятининг муҳимлиги алоҳида эътирофга лойиқ.